

UOT 94(479.24)

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

NAXÇIVAN ŞƏHƏRİNDƏKİ “AĞAMALI KƏHRİZİ”
HAQQINDA QEYDLƏR

Məqalədə Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində yerləşən “Ağamalı kəhrizi”ndən bəhs olunur. Azərbaycandakı kəhrizlərin tarixinə və Naxçıvan şəhərindəki kəhrizlərə qısa nəzər salınan məqalədə qeyd olunur ki, “Ağamalı kəhrizi” şəhərin cənub hissəsinin içməli və suvarma suyuna olan tələbatını ödəmişdir. Mənbələrə əsaslanaraq kəhrizin Sovet dövlət xadimi Səməd ağa Ağamalı oğlunun adı ilə deyil, Naxçıvan xanları – Kəngərlilər nəslindən olan Ağamalı (Ağam Əli) adlı şəxs tərəfindən qazdırıldığı, bunun üçün də “Ağamalı kəhrizi” adlandırılması sübut olunur. Kəhriz 2015-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Kəhrizlər idarəsi tərəfindən bərpa olunmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan şəhəri, kəhriz, Ağamalı kəhrizi, su, içməli su, suvarma.

Əhalinin su ilə təchizatında mühüm rol oynayan kəhriz sistemləri insanların minilliklər ərzində yaratdığı bənzərsiz maddi-mədəniyyət nümunələrindən biridir. Yer kürəsinin müxtəlif yerlərində içməli su və suvarma suyuna olan tələbatı ödəmək, həmçinin torpaqların şoranlaşmasının qarşısını almaq məqsədi ilə geniş şəkildə istifadə olunan kəhrizlərin mənşəyi, onların yaranması, ilk dəfə hansı ölkədə meydana gəlməsi barədə müxtəlif fikirlər vardır. Ancaq bu fikirlər nə qədər müxtəlif olsa da Azərbaycanın adı da ilk kəhrizlərin meydana gəldiyi yerlər sırasında qeyd olunur. Bu fikri ölkəmizin ərazisində bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar, xüsusilə arxeoloji qazıntıların məlumatları da birmənalı şəkildə təsdiq edir. Keçən yüzilliyin 30-cu illərində Şəmkirçay ətrafında yerləşən nekropolda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı arxeoloq İ. Hummel qədim kəhrizin qalıqlarına rast gəlmişdir. Tədqiqatlar zamanı əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin təhlili göstərmişdir ki, kəhriz eramızdan əvvəl I yüzilliyə aiddir. Bununla bərabər arxeoloq Gəncə və onun ətraf ərazilərində suvarma məqsədi ilə kəhrizlərdən istifadə olunması qənaətinə gəlmişdir [10, s. 66]. Azərbaycanda kəhrizlərin qədim tarixə malik olması haqqında digər müəlliflərin də dəyərli fikirləri vardır.

Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi, onun qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan diyarında da kəhrizlərin meydana gəlməsi tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Kəskin kontinental iqlimə malik olan bu bölgə həmişə su probleminə məruz qaldığından əhali bu problemi aradan qaldırmaq üçün digər vasitələrlə yanaşı kəhrizlər qazdırılmasına da çox üstünlük vermişdir. Bu səbəbdən də Naxçıvan ərazisində çay şəbəkəsi zəif inkişaf etmiş ərazilərdə çoxlu xüsusi hidrotexniki qurğular – kəhrizlər qazdırılmışdır. Bununla yanaşı ərazidə kəhrizlərin yerləşmə arealının təhlili göstərir ki, Naxçıvan bölgəsində hətta sulu yerlərdə də əhalinin ümumi istifadəsi üçün kəhrizlər yaradılmışdır.

Keçmişdə Naxçıvan bölgəsində mövcud olan kəhrizlər haqqında orta əsr qaynaqlarında mühüm məlumatlar vardır. Məsələn X yüzillikdə yaşamış ərəb səyyahı və coğrafiyaşünası İbn Havqəlin “Kitab-əl məsalik və-l-məmalik” əsərində verdiyi məlumatdan aydın olur ki, IX-X yüzilliklərdə Naxçıvan şəhərində bir sıra təsərrüfat sahələrinin, o cümlədən bağların, bostanların, tarlaların, əkin sahələrinin suvarılmasında şəhərdən bir az kənarda axan Araz və Naxçıvan çaylarının suyu ilə bərabər kəhriz və bulaq sularından da istifadə edilirmiş [7, s. 68]. Şəhərdə zaman keçdikcə yeni kəhrizlər qazılmışdır. Bununla yanaşı, illər ötdükcə mövcud

kəhrizlərin bir hissəsi məhv olaraq sıradan çıxmışdır. Çünki sovet hakimiyyəti illərində artesian quyulara, nasos stansiyalarına, süni göllərə və daha səmərəli hesab olunan digər su çıxarma metodlarına üstünlük verildiyindən, həmçinin bir çox yaşayış məskənlərində əhali kəhriz sistemlərindən istifadəni və onların qorunub saxlanması sahəsində malik olduqları ənənə və bilikləri yaddan çıxardıqlarından, bu işlə məşğul olmadıqlarından kəhrizlər unudulmuşdur [13, s. 50-51]. Məhz buna görə də sovet hakimiyyəti illərində bu qiymətli qurğuların bir hissəsi sıradan çıxmış, qalanları isə acınacaqlı vəziyyətə düşmüşdür [1, s. 225].

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bütün ölkə miqyasında olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında da keçmiş irsin qorunması, bərpası və təbliği istiqamətində işlər genişlənmiş, xüsusilə tarix-mədəniyyət abidələrinə diqqət və qayğı artmışdır. Bu baxımdan ata-babalarımızdan bizə miras qalan kəhrizlərə də diqqət artmışdır. Hətta onların bərpası, təmiri, yenidən xalqa qaytarılması işlərini sistemli şəkildə aparmaq üçün Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun tövsiyəsi ilə muxtar respublika Nazirlər Kabinetinin 24 dekabr 2003-cü il tarixli qərarına əsasən Dövlət Meliorasiya və su təsərrüfatı Komitəsi nəzdində Kəhrizlər idarəsi yaradılmışdır.

AMEA-nın müxbir üzvü Səfərəli Babayevin Naxçıvan kəhrizləri ilə əlaqədar apardığı tədqiqatlardan məlum olur ki, XX yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində 407 kəhriz olsa da, baxımsızlıq ucbatından qısa müddətdə onların bir hissəsi sıradan çıxmışdır. Buna görə də XX yüzilliyin ortalarında bölgədə 356 kəhriz olmuşdur. R.Salayeva 2002-ci ildə nəşr etdirdiyi əsərində Naxçıvan su təsərrüfatı idarəsindən əldə etdiyi məlumatlar əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının kolxozlarında olan 495 kəhrizin (dağılanlar da daxil olmaqla) siyahısını vermişdir [11, s. 195-215]. 2009-cu ilin məlumatına görə Naxçıvan Muxtar Respublikası Kəhrizlər idarəsi 331 kəhrizin sxematik planlarını, xəritələrini hazırlayaraq pasportlaşdırılmış və onlar balansla götürülmüşdür [8, s. 190].

Tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində kəhrizlərin geniş yayıldığı yaşayış məskənlərindən biri də Naxçıvan şəhəridir. S.Zelinskiyin məlumatına görə XIX yüzilliyin ortalarında şəhərdə 14 kəhriz var imiş [11, s. 258]. Professor S.Babayevin 1999-cu ildə nəşr etdirdiyi əsərdə verilən məlumata görə həmin vaxt şəhərdə 15 kəhriz olmuşdur [1, s. 178]. Şəhərin müxtəlif yerlərində yerləşən həmin kəhrizlər əhalinin içməli və suvarma suyuna olan tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayırlar. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, müstəqillik dövründə çəkilən yeni su xəttinə qədər şəhərdə olan “Kalba Musa”, “Qızdırma” və “Əliabad” kəhrizlərinin su sərfi şəhərə borular vasitəsilə daxil olan sudan çox olmuşdur [1, s. 225].

Belə kəhrizlərdən biri də şəhər əhalisi arasında “Ağamalı kəhrizi” adı ilə tanınan kəhrizdir. İndiyədək geniş şəkildə tədqiq olunmayan “Ağamalı kəhrizi” şəhərin cənub tərəfində, Möminə xatın türbəsi yaxınlığında yerləşən və el arasında “Xan diki” adlanan ərazinin (bəzən “Ağamalı diki” də adlandırılır) cənub yamacında yerin səthinə çıxır. Naxçıvançayın məcraaltı sularından qidalanan, saf və təmiz suya malik olan kəhriz mənbəyindən yerin səthinə çıxana-dək 1370 metr yol keçir. Yerli şəraitə uyğun olaraq kifayət qədər uzunluğa malik olan kəhrizin 38 quyusu vardır. Həmin quyulardan ən dərinini 22 metrdir.

Kəhrizin nə üçün “Ağamalı kəhrizi” adlandırılması haqqında dəqiq bir fikir yoxdur. Yerli əhali də bu haqda əsaslı bilgiyə malik deyildir. Ancaq bəzi ədəbiyyat materiallarında onun Naxçıvanın ən qüdrətli xanlarından olan I Kəlbəli xan tərəfindən qazdırıldığı qeyd olunmuş və kəhrizin adı haqqında belə bir məlumat verilmişdir: “Kəhrizin adı 1918-ci ilədək “Xan”, 1930-cu ilədək “Kazım Qarabəkir Paşa”, ondan sonra isə bolşevik Səməd Ağamalı

oğlunun adını daşımışdır” [5, s. 25]. Bu məlumat olduğu kimi sonrakı müəlliflər tərəfindən təkrar olunmuşdur [4, s. 170; 10, s. 151].

AMEA-nın müxbir üzvü A.Bağirov kəhrizin XX əsrin əvvəllərinə qədər “Lülə çeşmə”, “Xan kəhrizi”, “Xan dikinin kəhrizi” adlandıqını qeyd edir və yazır ki, “1918-ci ildə Naxçıvanda yerləşən türk qoşununun komandanı Kazım Qarabəkir Paşa kəhrizi təmir etdirdiyi üçün çeşməyə onun adı verilmiş, ancaq sovet hakimiyyətinin ilk illərində bu ad yasaq edilmişdir. 1923-cü ildə çeşməyə keçmiş sovet hakimiyyəti qarşısında böyük xidmətləri olan dövlət xadimi Səməd ağa Ağamalı oğlunun şərəfinə “Ağamalı” adı verilmişdir”.

Bu məlumatlardan aydın olur ki, kəhriz 1923, yaxud 1930-cu ildən sonra Azərbaycanın sovet dövlət xadimlərindən olan, partiya və dövlət orqanlarında bir sıra yüksək vəzifələr tutan Səməd ağa Ağamalı oğlunun şərəfinə “Ağamalı kəhrizi” adlandırılmışdır. Ancaq bu fikirlə razılaşmaq mümkün deyildir. Çünki, rus tədqiqatçısı S.Zelinski 1880-ci ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində Naxçıvan şəhərindəki kəhrizlərdən bəhs edərkən onların adını sadalayır. S.Zelinskiyə təqdim etdiyi həmin siyahıda “Ağamalı kəhrizi”nin adına rast gəlinir [11, s. 258]. Göründüyü kimi, haqqında bəhs etdiyimiz kəhriz XIX yüzilliyin II yarısında “Ağamalı kəhrizi” adlanırmış. 2 oktyabr 1924-cü ilə aid bir arxiv sənədində də kəhrizin adı “Ağamalı” kimi qeyd olunmuşdur [6, f. 314, siy. 11, s/v 144, v. 11]. Bu ad başqa bir arxiv sənədində də təkrar olunmuşdur [6, f. 314, siy. 11, s/v 144, v. 79]. Bir arxiv sənədində isə kəhrizin adı “Ağaman” kimi verilmişdir [6, f. 314, siy. 11, iş 155, v. 28]. Bu sənədlər təsdiq edir ki, kəhriz XIX yüzilliyin ikinci yarısında olduğu kimi XX yüzilliyin əvvəllərində də, başqa sözlə desək Səmədağa Ağamalı oğlu ölməmişdən əvvəl “Ağamalı kəhrizi” adlanırmış. Deməli, kəhrizin nə üçün belə adlanmasının başqa səbəbi vardır.

Tarixdən məlumdur ki, orta əsrlər zamanı bir sıra xeyirxah əməllərin yerinə yetirilməsi, o cümlədən yol çəkdirilməsi, körpülər saldırılması, məscidlər, hamamlar, karvansaralar inşa etdirilməsi, kəhriz və ovdanlar qazdırılması təqdir olunur, savab iş hesab edilirdi. Ona görə də bir sıra imkanlı şəxslər, görkəmli şəxsiyyətlər bu qəbildən olan işləri yerinə yetirirdilər. Bu zaman həmin abidələr onu inşa etdirən adamın adı ilə adlanırdı. Hətta bəzən həmin abidələrin üzərində onları inşa etdirən adamların adları qeyd olunan kitabələr də qoyulurdu. Məhz buna görə də R.Salayeva yazır ki, Naxçıvan şəhərində kəhrizlərin əksəriyyəti onların sahibinin adı ilə adlandırılmışdır. Buna misal olaraq o “Ağamalı”, “Kalba Musa”, “Əkbər xan”, “Hacı Hüseyinli”, “Mirzə Bədəl”, “Mahmud ağa”, “Məşədi Abbas”, “Hacı Niyət” kəhrizlərinin adını çəkir [12, s. 188].

Fikrimizcə, haqqında bəhs etdiyimiz kəhrizi də Naxçıvan şəhərinin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan və nüfuz sahibi olan, ancaq şəxsiyyəti hələlik bizə bəlli olmayan Ağamalı (Ağam Əli) adlı bir şəxs ətrafdakı üzüm bağlarının, həyətyanı sahələrin suvarılması və içməli su kimi istifadə edilməsi məqsədi ilə qazdırmışdır. Bu səbəbdən də kəhriz onun adı ilə “Ağamalı kəhrizi” adlanmışdır. Bəzi fikirlərə görə Ağamalı (Ağam Əli) Naxçıvan xanları – Kəngərlilər nəslindən olan bir şəxsiyyət olmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi kəhrizin Naxçıvan xanı I Kəlbəli xan tərəfindən qazdırılması da çox inandırıcı görünür. Çünki əgər kəhriz I Kəlbəli xan tərəfindən qazdırılısaydı, el arasında “Ağamalı kəhrizi” deyil, ənənəyə uyğun olaraq daha məşhur və tanınmış şəxsiyyət, Naxçıvan xanlığının ən qüdrətli hökmdarı, bir müddət xanlığa uğurla rəhbərlik etmiş görkəmli diplomat və dövlət xadimi I Kəlbəli xan Kəngərlinin adı ilə “Kəlbəli xan kəhrizi” adlandırılırdı.

Yuxarıda verilən məlumatlarda belə məlum olur ki, kəhriz XX yüzilliyin əvvəllərində "Xan kəhrizi" adlanırmış. Ancaq S.Zelinskinin əvvəldə xatırladığımız məlumatı bu fikri təsdiq etmir. Həmçinin Naxçıvanda 1918-1920-ci illərdə baş vermiş hadisələrin şahidi olmuş filologiya elmləri namizədi, dosent Lətif Hüseynzadənin xatirələri də göstərir ki, bəhs olunan dövrdə kəhriz "Ağamalı kəhrizi" adlanırmış. Lətif Hüseynzadə yazır ki, Kazım Qarabəkir Paşa iqamətgahı yaxınlığında olan "Ağamalı çeşməsi"nin suyunu çox xoşlayırdı. Paşanın xatirəsini əbədləşdirmək üçün çeşmənin ağ mərmər üzərinə həkk edilmiş ay-ulduz rəsminin altında "Kazım Qarabəkir Paşa adına çeşmə" sözləri yazıldı. Adamların su içməsi üçün ora canlar qoyulmuşdu, heyvanların içməsi və paltar yumaq üçün bölmələr ayrılımışdır. Oradan su içənlərin "Allah səndən razı olsun" sözlərini deməsi ənənə halını almışdır [3, s. 65]. Məlumdur ki, Kazım Qarabəkir Paşa 1918-ci ildə Naxçıvanda olmuşdur. L.Hüseynzadənin yazdığından aydın olur ki, həmin vaxt kəhriz "Ağamalı çeşməsi" adlanırdı. Göründüyü kimi kəhriz heç də, XX yüzilliyin əvvəllərində "Xan kəhrizi" deyil, "Ağamalı çeşməsi" adlanırmış.

Kəhriz uzun müddət fəaliyyət göstərmiş, şəhərin həmin ərazidə yaşayan əhalisi onun suyundan məişət və təsərrüfat məqsədi ilə istifadə etmişdir. Ancaq keçən yüzilliyin 60-cı illərinin sonlarında hazırda İran İslam Respublikasının Naxçıvan şəhərindəki Baş konsulluğunun yerləşdiyi ərazidə oradan keçən "Bazarçayın" daşması ilə əlaqədar "Ağamalı kəhrizi"nin həmin ərazidə yerləşən quyularını sel suları basmış, nəticədə quyular lillə dolmuşdur. Beləliklə, bunun nəticəsində kəhriz batmış və fəaliyyətini dayandırmışdır. Buna görə də 2002-ci ildə və neçə il sonra – 2015-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Kəhrizlər idarəsi tərəfindən kəhrizdə təmizləmə və bərpa işləri aparılmışdır. Bununla da, kəhrizin fəaliyyəti bərpa olunmuşdur. Haliyədə onun su sərfi saniyədə təxminən 3 litrdir. Kəhrizin suyundan ətrafdakı ərazilərin suvarılmasında və içməli su kimi istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
2. Bağirov A. Onomalogiya problemləri. II c., Bakı: Elm və təhsil, 2012, 416 s.
3. Hüseynzadə L. Araz şahiddir (Türk ordu generalı Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanda. 1918-1920-ci illər). Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2018, 99 s.
4. Qənbərova G., Güneri A. Naxçıvanın mülki tikililərinin memarlığı. Bakı: AFPoliqr AF, 2018, 280 s.
5. Quliyev Ə. Naxçıvan kəhrizləri. Bakı: Nurlan, 2008, 164 s.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi.
7. Səfərli H. Naxçıvanda kəhrizlər /"Kəhriz sistemləri memarlıq abidəsi, dayanıqlı su sistemi, ictimai və iqtisadi inkişafın əsası kimi" I beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Naxçıvan, 24-26 sentyabr 2009-cu il. Bakı: İndiqo, 2010, 248 s., s. 67-73.
8. Talıbov S. Qlobal su probleminin həllində kəhriz sistemlərinin rolu və onların qorunması / "Kəhriz sistemləri memarlıq abidəsi, dayanıqlı su sistemi, ictimai və iqtisadi inkişafın əsası kimi" I beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Naxçıvan, 24-26 sentyabr 2009-cu il. Bakı: İndiqo, 2010, s. 189-191.
9. Zeynalova A. Adil Bağirovun tədqiqatlarında bəzi onomastik vahidlərin semantikasını // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, 2017, № 5 (86), s. 148-152.
10. Гуммель И. Отчет о раскопках около Кировабада в 1938 г. // Известия Аз. ФАН, Баку, 1939, № 3, с. 66.

11. Зелинский С. Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский / Сборник сведений о Кавказе. Т. III, Тифлис, 1880, с. 209-275.
12. Салаева Р. Нахчыван – наследие архитектуры. Баку: Азербайджан, 2002, 240 с.
13. Dupertuis L. Kahriz Systems, Factor of Social and Economic Development: the point of view of practice / Kahriz Systems as architectural monument, sustainable source of water and factor of social and economic development, 1st international scientific-practical conference proceedings. Nakhchivan, 24-26 september, 2009. Baku: İndiqo, 2010, s. 42-48.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: seferli949@mail.ru

Fakhraddin Safarli

NOTES ABOUT “AGAMALI’S KAHRIZ” IN THE CITY OF NAKHCHIVAN

The paper informs on the “Agamali’s kahriz” located in the southern part of Nakhchivan. Along with a short excursion into the history of the Azerbaijani kahrizes and the kahrizes of Nakhchivan, the paper notes that “Agamali’s kahriz” satisfied the need for drinking and irrigation water in the southern part of the city. Based on sources, we have proved that this kahriz was named not in honor of the Soviet statesman Samed aga Agamaly oglu, but in honor of the man who had dug it – Agamaly (Agam Ali) from the Kangarli clan of Nakhchivan khans. In 2015, the kahriz was restored by the Kahriz Administration of the Nakhchivan Autonomous Republic.

Keywords: *Nakhchivan city, kahriz, Agamali’s kahriz, water, drinking water, irrigation.*

Фахреддин Сафарли

ЗАМЕТКИ О «КЯРИЗЕ АГАМАЛИ» В ГОРОДЕ НАХЧЫВАН

В статье говорится о «кяризе Агамали», находящемся в южной части города Нахчыван. Вместе с кратким экскурсом в историю азербайджанских кяризов и кяризов города Нахчыван в статье отмечается, что «кяриз Агамали» удовлетворял потребность южной части города в питьевой и оросительной воде. На основе источников доказывається, что кяриз был назван не в честь советского государственного деятеля Самед аги Агамалы оглы, а в честь прорывшего его человека по имени Агамалы (Агам Али) из рода Нахчыванских ханов Кенгерли. В 2015 году кяриз был отреставрирован Управлением Кяризов Нахчыванской Автономной Республики.

Ключевые слова: *город Нахчыван, кяриз, кяриз Агамали, вода, питьевая вода, орошение.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 06.01.2021
Son variant 04.02.2021